

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ

Guido Avezzù

Έχουμε πολλά κομμάτια να ταιριάξουμε και να φτιάξουμε μοτίβα, αλλά δεν γνωρίζουμε το σχήμα και τις διαστάσεις του μωσαϊκού...

P.E. Easterling*

Από την Αθήνα στην Αλεξάνδρεια. Την εποχή των Βατράχων του Αριστοφάνη, ο κανόνας των τριών τραγικών του πέμπτου αιώνα είχε ήδη καθιερωθεί, αλλά τα *corpora* των τραγωδιών του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη μετεξελίχθηκαν σε αληθινό θεατρικό ρεπερτόριο μόνο μετά τα εν άσσει Διονύσια του 386 π.Χ., όταν «οι τραγωδοί άρχισαν να ανεβάζουν μια παλιά τραγωδία εκτός συναγωνισμού».¹ Κάποια σωζόμενα αρχεία, από την Αθήνα αλλά και από αλλού, μαρτυρούν αναβιώσεις των τραγωδιών εκείνων που θεωρούνταν πλέον κλασικά έργα. Μολονότι αποσπασματική, η τεκμηρίωση αυτή αντικατοπτρίζει αξιόπιστα τις προτιμήσεις που είχαν γίνει εμφανείς μέχρι τον τέταρτο αιώνα, και τις οποίες συμεριζόταν ο Ελληνισμός: ο Αισχύλος ήταν παραμερισμένος, και πέρα από κάποιες μεμονωμένες τραγωδίες του Σοφοκλή (όπως η *Αντιγόνη* και ο *Οινόμαος*) και ίσως και κάποια τριλογία για τον Τήλεφο (πιθανότατα οι *Αλεάδες*, οι *Μυσοί*, ο *Ευρύπυλος*) που εκτελούνταν ακόμη,² ο Ευριπίδης ήταν ο αγαπημένος συγγραφέας και στην Αθήνα και στον υπόλοιπο εξελληνισμένο κόσμο.

Κάποιες αναφορές στο *Corpus Aristotelicum* φαίνεται να επιβεβαιώνουν την κατάσταση αυτή. Οι μαθητές της σχολής θα καταλάβαιναν πιθανόν πιο εύκολα τα συχνά παραθέματα από τον Ευριπίδη, επειδή τα έργα του εκτελούνταν συχνότερα: και η *Ρητορική* και η *Ποιητική* μνημονεύουν έργα που θα αποτελέσουν μέρος της υπομνηματισμένης επιλογής (*Εκάβη*, *Ορέστης*, *Μήδεια*, *Ιππόλυτος*, *Τρωάδες*), όπως επίσης και άλλα που θα παραδο-

θούν αργότερα από το «αλφαβητικό» *corpus* (*Ιφιγένεια εν Αυλίδι* και *Ιφιγένεια εν Ταύροις*), καθώς και μεγάλο αριθμό χαμένων έργων (*Ανδρομέδα*, *Αντιόπη*, *Κρεσφόντης*, *Φιλοκτήτης*, *Μελανίππη Σοφή*, *Μελέαγρος*, *Οινέας*, *Σθενέβοια*, *Θυέστης*, *Τήλεφος*), αλλά οι Φοίνισσες απουσιάζουν τελείως - γεγονός που υποδηλώνει πως το έργο αυτό αναγνωρίστηκε ως σύνοψη των τελευταίων επεισοδίων του θηβαϊκού μύθου μόνο αργότερα. Εκτός από τον Ευριπίδη, γίνονται ακόμη παραπομπές στον Αγάθωνα, τον Καρκίνο τον Β' και τον Θεοδέκτη. Ο Αριστοτέλης παραθέτει αποσπάσματα από την *Αντιγόνη* και τον *Οιδίποδα Τύρανο* του Σοφοκλή, και μόνο μία φορά από την *Ηλέκτρα*, ενώ όσον αφορά τα απολεσθέντα δράματα του Σοφοκλή, παραθέτει αποσπάσματα από τον *Τηρέα*, τον *Τεύκρο* και την *Τυρώ* (δεν ξέρουμε από ποιο από τα δύο έργα που έχουν αυτόν τον τίτλο), και ίσως κάνει κάποια αναφορά στους *Συνδείπνους* και στον *Οδυσσέα ακανθοπλήγα*.

Όσο για τη σκηνική παρουσίαση των δραμάτων του Σοφοκλή: οι *Επίγονοι* εκτελέστηκαν από κάποιον ηθοποιό Ανδρόνικο στο τέλος του τέταρτου αιώνα π.Χ.,³ ο *Οινόμαος* παρουσιάστηκε στον Κολυττό (*Περί του Στεφάνου* 180, πρβλ. *TrGF* IV 381), και η *Αντιγόνη* ανέβηκε αρκετές φορές στην Αθήνα (*Περί της Παραπρεσβείας* 246). Ο Πλούταρχος μας πληροφορεί πως ο ταμίας του Αλέξανδρου Αρπαλος έστειλε βιβλία των τριών μεγάλων τραγικών στον βασιλιά «στο εσωτερικό της Ασίας», και επίσης πως «τα παιδιά των Περσών μά-

* Easterling (2006a) 1.

1. *IG* II² 2318 (= *TrGF* I, DID A 1), στ. 201-203.

2. *IG* II² 3091 (= *TrGF* I, DID B 5), στ. 8 (380, Αττική ή Αθήνα): «Ο Σοφοκλής ανέβασε μια τριλογία για τον Τήλεφο» ο Σοφοκλής ο Νεώτερος (*TrGF* I 62) ήταν πιθανότατα ο διδάσκαλος της τριλογίας του παππού του, εάν δεν ήταν ο συγγραφέας μιας νέας τριλογίας.

3. Αθην. 13.584 D.

θαιναν να απαγγέλλουν τις τραγωδίες του Σοφοκλή και του Ευριπίδη» στο πνεύμα του ευρύτερου εξελληνισμού εκείνων των περιοχών. Δεν είναι απίθανο να επρόκειτο για πραγματικές παραστάσεις.⁴ Από τον Κικέρωνα, *ad Quint.*, απ. 2.16.3, πληροφορούμαστε για μια παράσταση των *Συνδείπνων* το 54 π.Χ. στη Ρώμη. Πιο γενικά, βλ. Holford-Stevens (1999) και Hall (2002) 25 για την παρουσία του Σοφοκλή στον ρωμαϊκό πολιτισμό.

Η ιδέα ενός μόνιμου ρεπερτορίου προϋποθέτει ένα κείμενο με σταθερή γραπτή μορφή, κατάλληλο και για κατά μόνος ανάγνωση, όπως μας υπενθυμίζει ο Αριστοτέλης (*Ποιητ.* 1462a11-14). Τυπολογικά, τα βιβλία που περιέχουν τα κείμενα των τραγωδιών ποικίλλουν: αντίγραφα που κατατέθηκαν στον επώνυμο άρχοντα και ενσωματώθηκαν αργότερα στα αρχεία της πόλης συμπληρώνονται από βιβλία για προσωπική χρήση που κυκλοφορούσαν στη βιβλιαγορά (όπως το αντίγραφο της *Ανδρομέδας* του Ευριπίδη που διαβάζει ο Διόνυσος στον Αριστοφάνη, *Βάτρ.* 52-53), και από εκείνα που διατηρούσαν οι συγγραφείς και οι κληρονόμοι τους.⁵ Περιστασιακά, τα κείμενα των δραμάτων των σημαντικών συγγραφέων προσαρμόζονταν ή, εάν ήταν ημιτελή ή είχαν κριθεί μη ικανοποιητικά και επομένως είχαν παραμεριστεί, μπορούσαν να ξαναγραφούν σε μεγάλο βαθμό για να παρουσιαστούν ξανά: ο Ευφορίωνας, ο γιος του Αισχύλου, κέρδισε τέσσερις φορές με τα ανέκδοτα έργα του πατέρα του⁶ ο Ευριπίδης ο Νεώτερος ανέβασε κάποια από τα ανέκδοτα έργα του πατέρα του, μεταξύ των οποίων και η *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*: ο Σοφοκλής, ο γιος του Αρίστωνα, παρουσίασε τον ανέκδοτο *Οιδίποδα επί Κολωνώ* του παππού του το 401 π.Χ. και κέρδισε επτά φορές με τα δράματά του.⁷ Ο Αριστοφάνης κάνει ένα ειρωνικό σχόλιο για τον Ιοφώντα, λίγο μετά τον θάνατο του Σοφοκλή (*Βάτρ.* 73-79: «Ο Ιοφώντας είναι το μόνο καλό που απέμεινε, όσο καλός είναι τέλος πάντων. Δεν ξέρω καν αν ισχύει... όχι προτού τον πάρω κατά μέρος μόνο

του και δοκιμάσω τι μπορεί να κάνει χωρίς τον Σοφοκλή»), υπονοώντας όχι μόνο πως πατέρας και γιος είχαν συνεργαστεί, αλλά και πως ο γιος είχε χρησιμοποιήσει το ανέκδοτο έργο του πατέρα του, όσο εκείνος ήταν ζωντανός, καθώς και τα έργα που ήρθαν στην επιφάνεια λίγο μετά τον θάνατό του.⁸

Τα παλαιά δράματα δεν συμμετείχαν στους δραματικούς αγώνες, συμμετείχαν όμως οι υποκριτές, και αυτό σημαίνει πως τα κείμενα προσαρμόζονταν ίσως ανάλογα με τις ικανότητες και τις αδυναμίες των εκτελεστών. Επιπλέον, η σκηνική παρουσίαση των έργων υπόκειται σε διάφορους πρακτικούς περιορισμούς, και ο διδάσκαλος μπορεί να άλλαζε ή να εισήγαγε στίχους χάριν ευκολίας.⁹ Ο Θεόδωρος, ένας από τους διασημότερους ηθοποιούς του τέταρτου αιώνα π.Χ., δεν μπορούσε να ανεχθεί την ιδέα πως κάποιος συνάδελφος θα ανέβαινε στη σκηνή πριν από αυτόν (Αριστ. *Πολ.* 1336b28-31), και έτσι, στην περίπτωση του σοφόκλειου ρεπερτορίου, ένωθε άνετα με την *Αντιγόνη*, μία από τις αριστουργηματικές ερμηνείες του, αλλά όχι με τον *Φιλοκτήτη*, ο πρόλογος του οποίου αρχίζει με τον τριταγωνιστή που υποδύεται τον Οδυσσέα. Ακόμη και αν δεν δεχθούμε το αρχαίο ανεκδοτολογικό υλικό κυριολεκτικά, είναι σαφές πως η αστάθεια του δραματικού κειμένου προκύπτει ως κάποιο βαθμό από την όλο και μεγαλύτερη σημασία της συμβολής των υποκριτών, και την όλο και πιο διαδεδομένη πρακτική της απόσπασης μεμονωμένων χωρίων που αναδείκνυαν τις τεχνικές και εκφραστικές ικανότητές τους.¹⁰

Για να εγγυηθεί την εγκυρότητα των κειμένων, ο πολιτικός Λυκούργος (στην εξουσία από το 338 έως το 326 π.Χ.) προώθησε αυτό που ερμηνεύτηκε συχνά ως εθνική έκδοση των κειμένων των τριών μεγάλων τραγικών. Στην πραγματικότητα, η σχετική μαρτυρία των ψευδο-πλουτάρχων *Βίων των Δέκα Ρητόρων* δεν αναφέρει την ύπαρξη κριτηρίων βάσει των οποίων γινόταν η επιλογή από τα διάφορα αντίγραφα που κυκλοφορούσαν, ή η αποκα-

4. Πλούτ. Αλέξ. 668 π. Αλέξ. *τύχης* 328 D.

5. Πρβλ. Easterling (1997δ) 216-217· Sutton (1987).

6. *Σούδα* ε 3800 (= *TrGF* I 12 T1, 1-3 = III, T71). Φαίνεται πως υπήρχε μεγάλος αριθμός παραστάσεων ανέκδοτων έργων του Αισχύλου, καθώς η πόλις ενθάρρυνε εκτελέσεις του έργου του ακόμη και πριν από το 386 π.Χ.

7. *TrGF* I 62 TT1, 3, 5, 6.

8. *Σχόλ.* V Αρ. *Βάτρ.* 73 (T64)· *Σχόλ.* Ε ό.π. (T63).

9. Nervegna (2007) 17: «οι επαναλήψεις, σε αντίθεση προς τις εκτελέσεις νέων έργων, έβηταν δίχως άλλο στο επίκεντρο τους ηθοποιούς». Όσο για τους περιορισμούς των ηθοποιών, η παρέμβαση στον Ευρ. Ορ. 1366-1368 δεν διαφέρει από εκείνη που έγινε για να διευκολυνθεί ο Richard Burbage στον δεύτερο *Άμλετ* (V. 2).

10. Για τις παρεμβολές των ηθοποιών, μετά τον Cantarella (1930) και τον Page (1934), βλ. π.χ. Hübner (1997)· Most (2002)· Kovacs (2007)· επιφυλάξεις στον Hamilton (1974), αλλά πρβλ. και Battezzato (2003α). Για την εκτέλεση των κειμένων εκτός πλαισίου δραματικών αγώνων, τη διαδικασία κατά την οποία «ένα μέσο εκτέλεσης μπορούσε να μετατραπεί σε ένα άλλο» (Easterling 2006α, 2), βλ. Hall (2002)· Hunter (2002)· Fassino (2003)· Prauscello (2003)· Gentili (2006²)· Nervegna (2007).

τάσταση των κειμένων που παρουσίαζαν ήδη σημάδια πολλών και σημαντικών αλλαγών. Ωστόσο, ο σκοπός δεν ήταν να υποστεί το κείμενο κάποια φιλολογική επεξεργασία: ο Λυκούργος δεν επιδίωξε μια έκδοση που θα βασιζόταν σε εμβρυικά φιλολογικά κριτήρια, αλλά έκανε κάποια βήματα που προωθούσαν, προφανώς, την ανασυγκρότηση της επίσημης εκδοχής για τα δημόσια αρχεία στο πλαίσιο μιας σειράς μέτρων που εξυπηρετούσαν κυρίως τιμητικούς σκοπούς.¹¹ Επομένως, είναι πιθανό πως η κρατική παρέμβαση κατέληξε να προσδίδει αξιοπιστία σε κείμενα τα οποία είχαν ήδη παραποιηθεί και διορθωθεί, και πως η «έκδοση» του Λυκούργου προέκυψε στην πραγματικότητα από αρκετές διαφορετικές πηγές: σωζόμενο αρχειακό υλικό, σενάρια που ανήκαν στους ίδιους τους συγγραφείς και άλλα που χρησιμοποιούνταν στις παραστάσεις, και εκδοχές που διανέμονταν από βιβλιογραφικά εργαστήρια (*scriptoria*) και χρονολογούνταν στην εποχή των συγγραφέων, αλλά είχαν αλλοιωθεί από παραλλαγές που παρεξήγησαν ως αποτέλεσμα μεταγενέστερων εκτελέσεων. Στοιχεία που υποδηλώνουν μια κριτική επιμέλεια των τραγικών κειμένων μπορούν να εντοπιστούν μάλλον στο έργο του Αριστοτέλη και της σχολής του. Όπως είναι γνωστό, ο Αριστοτέλης συγκέντρωσε πλήθος από τεκμήρια για τους δραματικούς αγώνες, και ακόμη πιο σημαντικό, ίδρυσε μια μεγάλη βιβλιοθήκη – πρότυπο για τη βιβλιοθήκη στην Αλεξάνδρεια (Στράβ. 13.1.54).¹² Η φιλολογική εργασία στα κείμενα των τραγωδιών θα άρχιζε μόλις στην Αλεξάνδρεια, αλλά η πρόσβαση σε μια μεγάλη βιβλιοθήκη επέτρεπε την εκπόνηση σημαντικής έρευνας για τις τραγωδίες στην Αθήνα ήδη από τα μέσα του τέταρτου αιώνα π.Χ.

Πληροφορούμαστε για την ύπαρξη μονογραφιών του Ηρακλείδη Ποντικού (περ. 390-περ. 310: *Περὶ τῶν παρ' Εὐριπίδῃ καὶ Σοφοκλεῖ καὶ Περὶ τῶν τριῶν τραγωδοποιῶν α'* [T151-152]), του Δούρη (τέταρτος-τρίτος αιώνας: *Περὶ Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους* [T150]) και του Φιλόχορου (περ. 340-περ. 260: *Περὶ τῶν Σοφοκλέους μύθων βιβλία ε'* [T149]). Δεν είναι όμως γνωστό εάν ο Χαμαιλέοντας (περ.

350-περ. 275), συγγραφέας κειμένων για την αρχαϊκή τραγωδία και τα σατυρικά δράματα, ασχολήθηκε άμεσα ο ίδιος με τον Σοφοκλή. Από τους μαθητές του Αριστοτέλη, ο Δικαίαρχος (περ. 350-περ. 285) συνέταξε σύντομα πληροφοριακά φυλλάδια (*ὑποθέσεις*) για τα δράματα του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, και προώθησε την εκ νέου οργάνωση του *corpus* του Σοφοκλή (T153). Ο Δικαίαρχος ασχολήθηκε με ζητήματα πατρότητας των κειμένων λαμβάνοντας υπόψη τις γλωσσικές πτυχές τους και γνωρίζοντας τα περί κυκλοφορίας των χειρογράφων: υπάρχουν μαρτυρίες σχετικές με τον Ρήσο (απ. 81 Wehrli), που σύντομα αποτέλεσε μέρος της συλλογής του Ευριπίδη,¹³ και είναι πιθανό πως ασχολήθηκε με τον Σοφοκλή· γνωρίζουμε, παραδείγματος χάριν, ότι έδωσε στον Αίαντα τον τίτλο *Αϊαντος θάνατος* (απ. 79 W.). Εύλογα μπορούμε να θεωρήσουμε πως οι *ὑποθέσεις* περιείχαν όχι μόνο πληροφορίες για την πλοκή, αλλά παρέδιδαν και την πηγή (απ. 78 W.),¹⁴ καθώς και πληροφορίες για την παράσταση που αντλήθηκαν από τη συλλογή των διδασκαλιῶν που είχε συγκεντρώσει ο Αριστοτέλης: πράγματι, ο Δικαίαρχος (απ. 80 W.) δίνει την πληροφορία για την αποτυχία του *Οιδίποδα Τυράννου* (T39) την οποία χρησιμοποίησε αργότερα ο Αίλιος Αριστείδης. Η απόδοση του τρίτου υποκριτή στον Σοφοκλή (απ. 76 W.) επιβεβαιώνει την αριστοτελική προέλευση της πληροφορίας του Δικαίαρχου (πρβλ. Αριστ. *Ποιητ.* 1449a15 e T 98).

Ο Φιλόχορος (4^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.) έγραψε για τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη, και σχετικά με τον Σοφοκλή έχει σωθεί ο τίτλος ενός εκτενούς έργου του για τις πλοκές των τραγωδιῶν (*test.* 1 Jacoby: *Περὶ τῶν Σοφοκλέους μύθων βιβλία ε'*). Ένας *Βίος* του Σοφοκλή που χρησιμοποιείται για τη σύνταξη του ανώνυμου *Βίου* μπορεί ίσως να αποδοθεί στον Ίστρο τον Καλλιμάχειο (άκμ. 250-220 π.Χ.), ο οποίος δεν ήταν φιλόλογος, αλλά αρχαιοδίφης¹⁵ (μαρτυρίες από τον Ίστρο απαντούν στα T1, 2, 7, 16, 27, 55, 74).¹⁶ Η βιογραφία του Σοφοκλή που γράφτηκε από τον Σάτυρο (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ., T148) χαρακτηριζόταν από ποικίλα στρώματα ενημερωμένων πληροφοριῶν που ανάγονται τελικά στον Αριστοτέλη,

11. (Ψευδ.) Πλούτ. *HΘ.* 841κ.εξ.· τα σχόλια του Battezzato είναι σημαντικά (2003α, 10-19), επίσης εν όψει των απόψεων της Dué (2001) 368-375.

12. Πρβλ. Richardson (1994).

13. Βλ. Liapis (2001).

14. Πρβλ. Haslam (1975) 152-155.

15. *FGrHist* 334 + Suppl. Bd I 618-627· πρβλ. Pfeiffer (1968) 150-151.

16. Jacoby (1916)· Berti (2009) 26-27. Σύμφωνα με τον Jacoby, οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Σοφοκλή δεν προέρχονται από το *De tragoedia* του άλλως άγνωστου Ίστρου του Καλλιατιανού. Ωστόσο, οι αρχαιοδιφικές πληροφορίες στις οποίες βασίζονται τα αρχαία σχόλια στον *Οιδίποδα επί Κολωνῶ* (στ. 42, 57, 681, 701, 1053e 1059) προέρχονται από την *Αθίδα* του Ίστρου του Καλλιμάχειου.

και ανεκδότων μικρής τεκμηριωτικής αξίας.

Είναι πιθανό πως τα επίσημα κείμενα τα οποία έσωσε ο Λυκούργος από την άμεση επαναχρησιμοποίηση και τις σκηνοθετικές αλλαγές, συμπίπτουν με εκείνα τα παλαιά βιβλία που παρέλαβε προφανώς με απάτη ο Πτολεμαίος Γ' (ο Ευεργέτης Α', 247-222 π.Χ.) από τους Αθηναίους, όπως μας εξιστορεί ο Γαληνός (*εἰς τῶν Ἱπποκρ. Ἐπιδημ. γ' Ὑπόμν. 2.4 = T157*).¹⁷ Τα *corpora* των τραγικών ποιητών οργανώθηκαν χάρη στη συμβολή των φιλολόγων-βιβλιοθηκαρίων (και κάποτε ποιητών) της Αλεξάνδρειας: η ανεύρεση των βιβλίων, ο κανόνας των συγγραφέων, η καταλογογράφηση και η επικύρωση των κειμένων ήταν προκαταρκτικά στάδια για μεταγενέστερα βήματα, από την ερμηνεία της αρχαίας γραφής (στην περίπτωση δειγμάτων γραμμένων στο αττικό αλφάβητο, βλ. την παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή στον *Ευρ. Φοιν. 682*) έως την αναγνώριση των αντιγραφικών σφαλμάτων.

Ενώ ο Ζηνόδοτος (άκμ. περ. 280 π.Χ.) ασχολήθηκε κυρίως με τον Όμηρο, τη διόρθωση των τραγικών ποιητών την οφείλουμε στον σύγχρονό του τον Αλέξανδρο Αιτωλό,¹⁸ από την οποία, ωστόσο, σώζονται μόνο κάποια ελάχιστα αβέβαια ίχνη που αφορούν τον Ευριπίδη (αππ. 22-23 Μ.). Την αποσαφήνιση του σοφόκλειου *corpus* την οφείλουμε στους Πίνακες του Καλλιμάχου (310-περ. 240 π.Χ.) και στην αναθεώρησή τους από τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο (257-περ. 180 π.Χ.). Ο ανώνυμος Βίος επισημαίνει πως ο Αριστοφάνης θεώρησε νόθα τα 17 (T1 18: ιζ') από τα 130 (ρλ') έργα που αποδίδονταν εκείνη την εποχή στον Σοφοκλή. Ωστόσο, η Σούδα (σ 815) αναφέρει 123 (ρκγ') έργα, αλλά δηλώνει πως υπήρχαν «πολύ περισσότερα, σύμφωνα με άλλους φιλόλογους»: έτσι ο Bergk (1858) xxxix πρότεινε τη διόρθωση του ιζ' του ανώνυμου Βίου σε ζ'. Αξίζει να σημειώσουμε πως ο κώδικας Laur. C.S. 152 (G, που χρονολογείται το 1282) αναδιατυπώνει το τμήμα αυτό του ανώνυμου Βίου ως εξής (χωρίς ίχνος διορθώσεων): «σύμφωνα με τον Αριστοφάνη έγραψε 17 (ιζ') έργα, αλλά τα 7 (ζ') από αυτά είναι νόθα»: ίσως να πρόκειται για μια πρόχειρη περίληψη στη θέση μιας μακροσκελέστερης διατύπωσης, αλλά σε κάθε περίπτωση πρέπει να έχουμε υπόψη τα επτά έργα που αποδίδονταν εσφαλμένα στον Σοφοκλή.

Σχετικά με τη γνησιότητα του *corpus* και τη συγγραφή *υποθέσεων* (για την Αντιγόνη και τον Οιδίποδα Τύρανο του Σοφοκλή), ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος συνεχίζει στο ίδιο πνεύμα με τον Δικαίαρχο, και σε αυτόν οφείλουμε ίσως και μια έκδοση του σοφόκλειου κειμένου. Όσον αφορά τον Αριστοφάνη και τον Αλέξανδρο Αιτωλό πριν από αυτόν, δεν είναι σαφές πώς πρέπει να εκλάβουμε αυτές τις «αναθεωρήσεις» ή «εκδόσεις», αν και ήταν πιθανότατα μια συλλογή παραλλαγών και περιθωριακών σχολίων που προστέθηκαν σε κάποιο συντηρητικό *textus receptus*: ούτε είναι δυνατόν να ορίσουμε σε ποιο βαθμό επηρέασαν την παράδοση του κειμένου.¹⁹ Παρ' όλα αυτά, πρέπει να παρατηρήσουμε πως οι πάπυροι που παραδίδουν τραγικά κείμενα, όπως και οι ομηρικοί, από τα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ. και εξής παρουσιάζουν ένα λιγότερο διαφοροποιημένο κείμενο από ό,τι τα παλαιότερα πτολεμαϊκά ευρήματα, όταν συγκρίνονται με τη βυζαντινή παράδοση. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα αισθητό στην περίπτωση του Ευριπίδη,²⁰ και είναι απόδειξη της σταθερής επιρροής που ασκούσε το Μουσείον της Αλεξάνδρειας.

Ίχνη της κριτικής επεξεργασίας του σοφόκλειου κειμένου από τον Αριστοφάνη διασώζονται στα περιθώρια των παπύρων: *Τραχ. (POxy 1805, II-III):* στ. 744 *ἀνθρώπων: -ου χφφ. Ἰχν.*, απ. 314 (*POxy 1174*, δεύτερος αιώνας μ.Χ.): στ. 79 (στήλ. III 20) *ε[ύθ]θυντήριε vel ε[ιθ]-: ἰθ- πάπ.* στ. 143 (VI 5) *ἔκπλαγέντες: πλ- πάπ.* στ. 144 (VI 8) *ἐκμεμαγμένα: -οι πάπ.* πιθανότατα και στ. 221 (IX 6) *χῶρον: πάγον πάπ.* (εκτός εάν η γραφή αυτή πρέπει να αποδοθεί στον Νικάνδρο ή Νικάνορα): *Ἀθην. δρ. απ. 730e (Θησέας; POxy 2452*, δεύτερος αιώνας μ.Χ.): απ. 2.16 (εκτός εάν η γραφή αυτή πρέπει να αποδοθεί στον Αρίσταρχο). Είναι πιθανό ακόμη πως ο Αρίσταρχος από τη Σαμοθράκη (περ. 220-143) έγραψε ένα υπόμνημα στον Σοφοκλή,²¹ μικρό μόνο μέρος του οποίου σώζεται, και πως ο Δίδυμος (που έδρασε στο δεύτερο μισό του πρώτου αιώνα μ.Χ.)²² έγραψε ένα άλλο. Το δοκίμιο *Περὶ τῆς τοῦ Σοφοκλέους κλοπῆς* από κάποιον Φιλόστρατο από την Αλεξάνδρεια αφορούσε μάλλον την οικειοποίηση θεμάτων και πλοκών άλλων ποιητών από τον ποιητή του Κολωνού παρά την επικύρωση του σοφόκλειου *corpus*: από ένα παράθε-

17. Οι επιφυλάξεις του Battezzato ταιριάζουν εδώ (2003α, 19-25).

18. Αλέξανδρος Αιτ. test. 7 Magnelli = TT 158a-b.

19. Βλ. Montanari (1994), *Συζήτηση* στον Irigoien (1994) 85.

20. Fassino (2003) 56.

21. Pfeiffer (1968) 223.

22. Pfeiffer (1968) 277.

μα στον P.S.I 1287 (δεύτερος αιώνας μ.Χ.), νεότ. κώδ. 3-9 = TrGF II 722c και μαρτ. 154a-b, μαθαίνουμε πως το έργο *Ναύπλιος Πυρκαεύς* (αππ. 429-431) δεν φαίνεται να είναι του Σοφοκλή.²³

Οι Πάπυροι και το Κείμενο του Σοφοκλή

Οι πληροφορίες μας για την κατανομή των τραγικών κειμένων κατά την ελληνιστική εποχή και την Ύστερη Αρχαιότητα προέρχονται κυρίως από τους αιγυπτιακούς παπύρους,²⁴ και αυτό μας καθιστά ίσως υπερβολικά προσανατολισμένους προς την Αλεξάνδρεια, μια προκατάληψη ενάντια στην οποία μας έχουν ορθά προειδοποιήσει ο Jean Irigoin και η Patricia Easterling.²⁵ Αλλά οι πληροφορίες για την Ελλάδα είναι πολύ περιορισμένες, με εξαίρεση μια επιγραφή που βρέθηκε στον Πειραιά και χρονολογείται στο 100 π.Χ. περίπου, η οποία μαρτυρεί την εξάπλωση του έργου του Σοφοκλή λίγο μετά την κατάκτηση των Ρωμαίων. Η επιγραφή αυτή περιέχει έναν κατάλογο βιβλίων που ανήκαν σε κάποιον σύλλογο εφήβων. Μεταξύ των τίτλων υπάρχουν και κάποιοι τίτλοι του Σοφοκλή οι οποίοι δεν οργανώθηκαν προφανώς ούτε αλφαβητικά ούτε θεματικά: αναγνωρίζουμε σίγουρα τον *Αμφιάραο*, την *Ηλέκτρα*, τους *Μυσούς*, τον *Αλέξανδρο*, τους *Αιθίοπες*, την *Ιφιγένεια* και τον *Ιππόνοο*, καθώς και άλλες αβέβαιες ή ασαφείς ενδείξεις, όπως το σατυρικό έργο *Ηρακλής* ή *Ηρακλείσκος*.²⁶

Για να μπορέσουμε να αξιολογήσουμε την κυκλοφορία των κειμένων του Σοφοκλή στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και πρωτο-βυζαντινή Αίγυπτο, είναι χρήσιμο να λάβουμε ως μέτρο σύγκρισης τη διάδοση του κειμένου του Ευριπίδη. Τα ευριπίδεια παπυρικά ευρήματα είναι πολύ περισσότερα από εκείνα των άλλων τραγικών ποιητών, και ο μεγαλύτερος αναλογικά αριθμός ευριπίδειων κειμένων που παραδόθηκαν ακέραια από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα (19 από τα 29 έργα, έναντι των 7 από τα 113, 123 ή 130 του Σοφοκλή) μαρτυρεί μια συνεχέστερη παρουσία ταυτοποιήσιμων ευριπίδειων ευρημάτων από τον τρίτο αιώνα π.Χ. έως τον έκτο αιώνα μ.Χ.

Τα αιγυπτιακά ευρήματα που ανήκουν στην «αλφαβητική» συλλογή (διασώζονται αποσπάσμα-

τα από τον *Κύκλωπα*, την *Ηλέκτρα*, την *Ελένη*, την *Ιφιγένεια στην Αυλίδα*, τον *Ίωνα*, και την *Ιφιγένεια εν Ταύροις*), τα οποία από τον δεύτερο αιώνα π.Χ. και εξής είναι πάντοτε μειονότητα και αποκλειστικά σε κυλίνδρους, μειώνονται δραστικά τον τρίτο και τέταρτο αιώνα μ.Χ. και εξαφανίζονται τελείως έως τον τέταρτο αιώνα μ.Χ.²⁷ Τα έργα της συλλογής με σχόλια (οι πάπυροι διατηρούν κομμάτια από όλα αυτά) αποτελούν την πλειονότητα από τον δεύτερο αιώνα π.Χ. και εξής και μαρτυρούνται από ευρήματα που χρονολογούνται έως και τον έκτο αιώνα μ.Χ. - από το τέλος του τέταρτου αιώνα μόνο σε κώδικες. Οι μαρτυρίες για έργα που δεν έχουν επιβιώσει, κάποια σε κώδικες ήδη τον τρίτο αιώνα μ.Χ., και μόνο σε κώδικες από τον πέμπτο αιώνα, μειώνονται σταδιακά έπειτα από μια έξαρση τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., και καταλήγουν σε μεμονωμένα ευρήματα τον τέταρτο, τον πέμπτο και τον έκτο αιώνα μ.Χ. Είναι εύλογο να θεωρήσουμε πως τα ευριπίδεια ευρήματα του πέμπτου και του έκτου αιώνα, τόσο των έργων που έχουν χαθεί όσο και των κειμένων που ανήκουν στη σχολιασμένη εκλογή, αποτελούν μέρος εκδοτικών προσπαθειών που συμπεριλαμβάνουν ολόκληρο το corpus, το οποίο μπορεί ακόμη να ακολουθεί αλφαβητική σειρά. Ωστόσο, στατιστικές παρατηρήσεις είναι σημαντικές και φαίνεται να μαρτυρούν υπέρ μιας επιλογής η οποία, ως τον δεύτερο αιώνα π.Χ., ήταν προσανατολισμένη προς τα πλέον δημοφιλή δράματα τα οποία επρόκειτο να κυριαρχήσουν, αρχικά χάρη στη διαθεσιμότητα των υπομνημάτων, και έπειτα χάρη στα σχόλια των περιθωρίων. Αντιθέτως, την ίδια στιγμή διασώθηκε το corpus που ήταν οργανωμένο αλφαβητικά, πρώτα σε κυλίνδρους και έπειτα μεταφερόμενο σε κώδικες, σε περιοχές εκτός της σφαίρας επιρροής της αλεξανδρινής πολιτισμικής ηγεμονίας, δείχνοντας μια προτίμηση για όλο το έργο του Ευριπίδη η οποία ανατράπηκε μόνο από τα ατυχήματα της παράδοσης.

Τα αιγυπτιακά ευρήματα του Σοφοκλή, λιγότερα από εκείνα του Ευριπίδη,²⁸ έφεραν στο φως περί τους 450 στίχους του σατυρικού δράματος *Ιχθυευτές* (στον P.Oxy 1174 + 2081 [a]), δεύτερος αιώνας μ.Χ.)· 130 στίχους περίπου του *Ίναχου*

23. Βλ. την καταχώρηση του S. Perrone στο LGGA· ο P.S.I. 1287 αποδίδει την πληροφορία αυτή στο «33° βιβλίο», αλλά η μαρτυρία του Πορφύριου κατά τον Ευσέβ. *Προπαρ. Ευαγγ.* 10.3.13 (Φιλόστρατος ... πραγματείαν κατεβάλετο: «ο Φιλόστρατος... άρχισε μια πραγματεία») υποδηλώνει πως το μέρος που ήταν αφιερωμένο στον Σοφοκλή είναι τμήμα μόνο μιας πολύ εκτενέστερης ανάλυσης του ζητήματος.

24. Ενημερωμένη τεκμηρίωση στο MP³. Άλλα στοιχεία στο LDAB.

25. Irigoin (1994) 73· Easterling (2006α) 3.

26. IG III² 2363 (= TrGF I CAT B1)· Luppe (1987)· Ebert (1987).

27. Ένα φαινόμενο που παρατήρησε ήδη ο Cavallo (1986) 110-111.

28. Προβλ. Daris (2003)· Gammacurta (2006)· Savignano (2008).

(ενός άλλου σατυρικού δράματος) οφείλουμε στον P. Tebt. 692 (δεύτερος αιώνας π.Χ.) και στον POxy 2369 (πρώτος αιώνας π.Χ. – πρώτος αιώνας μ.Χ.). Επίσης από την Οξύρυγχο έχουμε το TrGF IV, απ. 730a-g (POxy 2452, δεύτερος αιώνας, μ.Χ.), ένα *liber doctus* με εξηγητικά σχόλια και διορθώσεις, γραμμένο από τον αντιγραφέα A24 Johnson (βλ. πιο κάτω): περίπου 380 σοβαρά φθαρμένοι στίχοι, που προέρχονται από κάποιον Θησέα του Σοφοκλή ή του Ευριπίδη (αν και έχουν προταθεί και άλλοι δραματουργοί). Η κατάσταση, λοιπόν, έχει ως εξής (η αξιοπιστία του πίνακα επηρεάζεται από τον περιορισμένο αριθμό ευρημάτων):

Πίνακας 1. Κατανομή των σοφόκλειων ευρημάτων από τον τρίτο αιώνα π.Χ. έως τον έκτο αιώνα μ.Χ.

αιώνας	3 ^{ος}	2 ^{ος}	1 ^{ος}	1 ^{ος}	2 ^{ος}	3 ^{ος}	4 ^{ος}	5 ^{ος}	6 ^{ος}
κύλινδρος	5	1	2	2	13	6			
κώδικας							2	2	2
από τα επιλεγμένα έργα			1	1	5	2	2	2	2
από άλλα έργα	5	1	1	1	8	4			
σύνολο	5	1	2	2	13	6	2	2	2

Με την εξαίρεση των σχολικών βιβλίων, οι σοφόκλειοι πάπυροι από τον τρίτο έως τον πρώτο αιώνα π.Χ. μαρτυρούν την ύπαρξη των χαμένων έργων *Τυρώ α΄ και β΄*, *Νιόβη* και *Ίναχος*, και ίσως και των έργων *Φρίξος* και *Ιφιγένεια*, ενώ υπάρχει και ένα εύρημα της *Αντιγόνης* που χρονολογείται στον πρώτο αιώνα π.Χ.-πρώτο αιώνα μ.Χ. Ευρήματα που χρονολογούνται στον δεύτερο αιώνα και τις αρχές του τρίτου αιώνα μ.Χ. πρέπει να αποδοθούν στα έργα *Ακρίσιος*, *Αίας Λοκρός*, *Αιχμαλωτίδες*, *Ευρύπυλος*, *Ιχνευτές*, *Επίγονοι*, *Νιόβη* (;), *Σκύριοι* (;) και *Θυέστης*: από την ίδια περίοδο βρίσκουμε ακόμη σπαράγματα του *Αίαντα*, της *Αντιγόνης*, του *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, του *Οιδίποδα Τυράννου* και των *Τραχινίων*. Δύο ευρήματα από την Οξύρυγχο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: και τα δύο περιέχουν χωρία από τον *Οιδίποδα Τυράννο*: ο POxy 2180 (στ. 60-587, με μεγάλο αριθμό σφαλμάτων και κάποιες λίγες παραλείψεις) και ο P.S.I 1192 (στ. 178-200, απουσιάζουν από τον POxy 2180).²⁹ Η ίδια προέλευση, το ίδιο χέρι, και η ίδια στηλοθέτηση (20 στίχοι, 11 εκατοστά ύψος) δείχνουν πως τα δύο αυτά σπαράγματα πρέπει να ταυτιστούν ως τμήματα του ίδιου κυλίνδρου.³⁰ Δε-

δομένων του πλάτους των άνω και κάτω περιθωρίων και του μεσόστηλου διαστήματος, το δείγμα αυτό πρέπει να προέρχεται από έναν κύλινδρο μήκους 8,5 μέτρων περίπου και ύψους τουλάχιστον 19,3 εκατοστών, με τετράγωνη περίπου εμφάνιση (11 εκ. ύψος και 11 εκ. πλάτος από τη μία στήλη στην άλλη), με πλατιά περιθώρια.³¹

Ανάμεσα στα ευρήματα αυτής της περιόδου από την Οξύρυγχο μπορούμε να αναγνωρίσουμε το έργο διάφορων αντιγραφέων των έργων του Σοφοκλή:

2^{ος} αι. μ.Χ.:

- αντιγραφέας A11 Johnson, στον οποίον οφείλουμε το έργο *Μάντις* ή *Πολύιδος*, καθώς και άλλα έργα στους POxy 1083 και 2453, έναν κύλινδρο με τους *Νόμους* του Πλάτωνα (POxy 3675) και έναν άλλο με τη ραψωδία ψ της *Οδύσσειας* (POxy Hels. 6).³²

2^{ος} -3^{ος} αι. μ.Χ.

- αντιγραφέας A22 J., στον οποίον αποδίδονται οι πάπυροι POxy 3151 (*Αίας Λοκρός* και ίσως και άλλα έργα του Σοφοκλή) και POxy 2427 (τα έργα του *Επίχαρμου*).
- αντιγραφέας A24 J., ο οποίος αντέγραψε τους *Σκύριους* στον POxy 2077, τον *Θησέα* (;) στον POxy 2452, ευριπίδεια κείμενα στον P.S.I 1302 (*Αλκμέων α΄ ή β΄*, απ. 86 Κη.) και στον POxy 3215 (Εκ. 223-228 και απ. 953ε Κη.) και άλλους συγγραφείς όπως τον *Αντιφώντα* τον *Σοφιστή* (POxy 1364), τον *Αισχίνη* τον *Σωκρατικό* (POxy 2889) και την *Αλκυόνα* του *Λέοντα* (POxy 3683).
- οι πάπυροι POxy 1174 (*Ιχνευτές*) και POxy 1175 (*Ευρύπυλος*), του ύστερου δεύτερου αιώνα μ.Χ., είναι δύο διακριτοί κύλινδροι, γραμμένοι από τον ίδιο αντιγραφέα (B1 J.). Και οι δύο κύλινδροι «είναι γραμμένοι έτσι ώστε να ταιριάζουν μεταξύ τους στη μορφοποίηση», είναι φαρδύτεροι από τον POxy 2180 + P.S.I. 1192, και χρησιμοποιούν δύο επίπεδα εσοχής για να δηλώσουν την αλλαγή μέτρου και ομιλητή.³³

Όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε, τα κατάλοιπα κάποιων έργων που χάθηκαν αργότερα αποτελούσαν ακόμη την πλειονότητα κατά τον τρίτο αιώνα μ.Χ.: για παράδειγμα, ο *Θυέστης* (το τρίτο από τα έργα του Σοφοκλή που φέρει τον ίδιο τίτλο;) αντιγρα-

29. Και οι δύο αριθμούνται 1466 MP³.

30. Έτσι με βεβαιότητα ο Austin (2005) 106, αντίθετα ο Barrett (2007) 369· πρβλ. Giannachi (2007) 34-56.

31. Johnson (2004).

32. Johnson (2004) 62.

33. Johnson (2004) 29· Savignano (2008) αριθμ. 17-18.

φόταν ακόμη επαγγελματικά στις αρχές του αιώνα στην περιοχή της Οξυρύγχου.³⁴ Αλλά τα επτά επιλεγμένα έργα είναι τα μόνα που μαρτυρούνται στον τέταρτο και πέμπτο αιώνα μ.Χ. και μόνο σε κώδικες. Ο πάπυρος P.Oxy 22, που χρονολογείται στα μέσα του τέταρτου αιώνα μ.Χ.,³⁵ είναι ένα φύλλο από κάποιον παπύρινο κώδικα ο οποίος περιέχει τους στ. 375-385 και 429-441 του *Οιδίποδα Τυράννου*: το κείμενο είναι γραμμένο σε μία στήλη. Η σελίδα ↓ (γραμμένη κάθετα προς τις ίνες του παπύρου) αρχίζει με τον στ. 375 και αριθμείται ρι| (δηλαδή ανάμεσα στο 110 και το 119). Εάν κάθε σελίδα περιείχε 54 στίχους, οι πρώτοι 374 στίχοι του *Οιδίποδα Τυράννου* θα γέμιζαν σχεδόν 7 ολόκληρες σελίδες και το έργο θα άρχιζε σε μια σελίδα →.³⁶ Το τμήμα του κώδικα πριν από την αρχή του *Οιδίποδα Τυράννου*, από τις σελίδες 103 έως 112, θα περιείχε κατά προσέγγιση από 5.560 έως 6.050 στίχους, και αυτό δεν επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποια υπόθεση για τη σειρά εμφάνισης των έργων, η οποία σε κάθε περίπτωση δεν αντιστοιχεί στη σειρά που επικρατούσε κατά τη βυζαντινή εποχή (*Αίας, Ηλέκτρα, Οιδίπους Τύραννος*). Σε κάθε περίπτωση, και τα επτά έργα μπορούν να καλύψουν 192 σελίδες, που ισοδυναμούν με 47 διπλόστηλα φύλλα, έκταση μεγαλύτερη από αυτή που απαντά κατά κανόνα στους παπύρινους κώδικες (π.χ. η *Ιλιάδα* στον πάπυρο P. Amph. inv. G 202 = αριθμ. 870 MP³, περ. 300 μ.Χ., κάλυπτε 124 σελίδες, δηλαδή 3 δίφυλλα), αλλά όχι αδύνατη αν δεν πρόκειται για κώδικα με ένα μόνο τετράδιο. Για μια σύγκριση, βλ. P.Oxy 1369 (αποσπάσματα ενός παπύρινου κώδικα που είχε σίγουρα περισσότερα από ένα τετράδια, του πέμπτου-έκτου αιώνα μ.Χ.):³⁷ με 43 στίχους και μόνο μία στήλη ανά σελίδα, το κείμενο του *Οιδίποδα Τυράννου* καταλάμβανε 36 σελίδες, και το σύνολο των επτά έργων περίπου 241 σελίδες = περίπου 120 φύλλα.

Κανένας από τους σοφοκλείους παπύρους δεν διασώζει ίχνη της μουσικής σημειογραφίας – εκτός εάν ο αδημοσίητος πάπυρος Ashmolean Museum inv. 89B/29-33, της πτολεμαϊκής εποχής (τρίτος-δεύτερος αιώνας π.Χ.), που φέρει από κάτω τη subscriptio *Ἀχιλλεύ[ε] Σοφοκλ[έου]ς*, περιέχει τελικά κά-

ποιο από τα έργα του Σοφοκλή που είναι γνωστά αλλού ως *Αιθίοπες, Αχιλλέως ερασταί ή Μέμνων*.³⁸

Από την Αυτοκρατορική Αίγυπτο στο Βυζάντιο. Ο Αθήναιος από τη Ναύκρατη (δεύτερος-τρίτος αι. μ.Χ.) στους *Δειπνοσοφιστές* του φαίνεται αρκετά καλά ενημερωμένος για τα συμφραζόμενα και τους τίτλους των έργων από τα οποία προέρχονται τα περισσότερα από 70 περίπου σοφοκλεία παραθέματά του. Από τα έργα του Σοφοκλή που είχε στη βιβλιοθήκη του αντλεί παραθέματα από διάφορα άτιτλα έργα, καθώς και από τα 5 από τα 7 σωζόμενα έργα (όχι από τον *Φιλοκτήτη* και τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*),³⁹ και από 36 χαμένα δράματα: χάρη στην αγάπη του για ασυνήθιστες ή εξεζητημένες λέξεις τις οποίες του άρεσε να ξεθάβει από τα βιβλία της βιβλιοθήκης του, αποτελεί κάποτε τον μόνο ή τον κύριο μάρτυρα έργων κατά τα άλλα άγνωστων, ακόμη και σατυρικών δραμάτων.

Όσο για το κείμενο, ο Αθήναιος γνώριζε τον στ. 1167 της *Αντιγόνης*, που δεν διασώζεται σε κανένα από τα μεσαιωνικά χειρόγραφα, αλλά εμφανίζεται ως εικασία από τον αρχαίο σχολιαστή. Μπορούμε να υποθέσουμε μαζί με τον Collard (1969) 171 πως ένα σφάλμα όπως αυτό στους *Ιχθυετές* 281 *κούκ ἐπισχολάζεται* (*Δειπνοσοφιστές και Επιτομή*) αντί του *κούκέτι σχολάζεται* (P.Oxy 1174) μπορούσε να είχε συμβεί κατά τη μεταφορά από τη μεγαλογράμματη γραφή, αλλά το κύριο σφάλμα (η αλλαγή του ΕΤΙ σε ΕΠΙ) χρονολογείται πιθανότατα στην αρχαιότητα και επομένως χαρακτηρίζει το κείμενο του Αθήναιου.

Το πιο πρόσφατο προϊόν της αλεξανδρινής φιλολογίας με αντικείμενο τον Σοφοκλή φαίνεται πως είναι το υπόμνημα που έγραψε ο Ωραπόλλωνας (πέμπτος αιώνας μ.Χ.), ο οποίος έγραψε και σχόλια στον Όμηρο και τον Αλκαίο: το υπόμνημά του στον Σοφοκλή είχε χαθεί, αλλά η σχετική πληροφορία της Σούδας είναι μια «επιπρόσθετη απόδειξη της ευρυμάθειας των επαγγελματιών δασκάλων της εποχής του».⁴⁰ Στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β΄ (βασίλευσε από το 337 έως το 361 μ.Χ.) προώθησε την ίδρυση της αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης: ο Θεμίστιος την επαίνεσε ως ένα εγχείρημα προορισμένο «να επαναφέρει

34. P. Lond. inv. 2110 (MP³ 2092)· πρβλ. Parsons (2007) 264.

35. Orsini (2005) 90-91· ο Turner (1971) 58 υπογράμμισε τις γραφικές ομοιότητες με τον κώδικα *Vaticanus* της Βίβλου (Vatic. gr. 1209), για τις οποίες βλ. Cavallo (1967) 51-56. Για τον κώδικα, πρβλ. Turner (1977) 75-76 και σημ. 263.

36. Turner (1977) 75-76, για τη σελιδοποίηση, και 65-68, για την εναλλαγή της κατεύθυνσης των ινών στα τεύχη των πρώιμων κωδίκων (μια προέκταση του λεγόμενου «Νόμου του Gregory»).

37. Turner (1977) 114· Giannachi (2007) 56-61.

38. West (1999)· Gammacurta (2006) αριθμ. 16.

39. Collard (1969)· Marchiori (2003).

40. Wilson (1983α) 44.

στο φως μνημεία που κατέρρεαν σαν κτίρια στον θησαυρό της μνήμης (ἐν τῷ θησαυρῷ τῆς μνημοσύνης)». ⁴¹ Παρ' όλα αυτά, δεν επρόκειτο για ένα φιλολογικό έργο, αλλά μάλλον για μια προσπάθεια που αποσκοπούσε στην υλική συντήρηση των βιβλίων· δεν γνωρίζουμε εάν εφαρμόστηκαν κάποια κριτήρια για την έρευνα και την επιλογή δημόσιων και ιδιωτικών βιβλίων. Είναι πιθανό πως μόνο η αλεξανδρινή εκλογή του σοφόκλειου έργου έγινε δεκτή. Η σχέση ανάμεσα στη διαθεσιμότητα των βιβλίων και τη χρήση τους για γραμματικούς και λεξικογραφικούς σκοπούς είναι επίσης ασαφής: ο Σοφοκλής απουσιάζει από τα αποσπάσματα του αττικιστικού λεξικού του Ώρου (έδρασε στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του πέμπτου αιώνα μ.Χ.). Ωστόσο, είναι πιθανόν πως τα μεσαιωνικά χειρόγραφα, εφόσον παρουσιάζουν κάποια κοινά σφάλματα που σχετίζονται με τη μεγαλογράμματη γραφή, προέρχονται από ένα μοναδικό παλαιότυπο, μια αρχαία έκδοση, δηλαδή, που χρονολογείται στον τέταρτο και πέμπτο αιώνα μ.Χ. και μπορεί να συσχετιστεί με την Κωνσταντινούπολη. ⁴²

Από το Βυζάντιο στον Ευρωπαϊκό Ουμανισμό. Το 815 ο Ιωάννης Γραμματικός (780-863, Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, 836-843) έλαβε την άδεια να συλλέξει παλαιά βιβλία από μοναστήρια και εκκλησίες για να τα μελετήσει. Υποτίθεται πως ήταν βιβλία θεολογικά, αλλά, όπως παρατήρησε ο Alphonse Dain, η επιχείρηση αυτή υποδήλωνε «μια κίνηση συγκέντρωσης των πνευματικών έργων στην πρωτεύουσα». ⁴³ Λίγο μετά τα μέσα του ένατου αιώνα μ.Χ., ο αντιβασιλέας Βάρδας οργάνωσε εκ νέου το αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο, θέτοντας τα θεμέλια του λεγόμενου δεύτερου Ελληνισμού ή Πρώτου Βυζαντινού Ουμανισμού. ⁴⁴ Σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκε η μεταφορά στη μικρογράμματη γραφή (μεταχαρακτηρισμός), η οποία πρέπει να υποθέσουμε ότι ολοκληρώθηκε έως τα τέλη του ένατου αιώνα μ.Χ. Επρόκειτο για σημαντικό γεγονός στην ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού και της παράδοσης της κλασικής γραμματείας. Βασικά, επρόκειτο για μια σειρά εργασιών που δεν αφορούσαν

μόνο την υιοθέτηση της μικρογράμματης γραφής, αλλά και τον χωρισμό των λέξεων, μια βασικά συστηματική στίξη, και την προσθήκη πνευμάτων και τόνων. Ο μεταχαρακτηρισμός έκανε προσιτά σε μια νέα εκδοτική μορφή τα κείμενα του Αισχύλου και του Σοφοκλή που επέλεξαν οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι, ενώ για τον Ευριπίδη προσέφερε μια σύνθετη συλλογή, προϊόν της συνένωσης της αλεξανδρινής επιλογής και τμημάτων του corpus που είχαν σωθεί σε άλλα περιβάλλοντα. Η σημασία των εργασιών που έγιναν κατά τον μεταχαρακτηρισμό δεν αφορά μόνο την παραγωγή πιο μικρών και συμπυκνωμένων βιβλίων, και επομένως την εξοικονόμηση περγαμηνής ή χαρτιού. ⁴⁵ Θα πρέπει μάλλον να αναλογιστούμε πως (α) η σύνθετη αυτή εκδοτική δουλειά έκανε διαθέσιμο ένα κείμενο που προέκυψε από το συνταίριασμα πλούσιων γνώσεων που παραδόθηκαν από τις γραμματικές πραγματείες, (β) το κείμενο συνοδεύονταν συχνά από αρχαία σχόλια που συνδύαζαν στοιχεία μιας μακράς εξηγητικής παράδοσης, και (γ) τα κείμενα, ειδικά τα ποιητικά, συνοδεύονταν από γλώσσες που διασαφήνιζαν τη διατύπωση. ⁴⁶ Ο μεταχαρακτηρισμός υπήρξε μια καθοριστική στιγμή στην εξέλιξη του Πρώτου Βυζαντινού Ουμανισμού, ωστόσο από τους ανθρώπους της εποχής εκείνης ούτε ο Πατριάρχης Φώτιος (περ. 810-περ. 893), αναγνώστης των ιστορικών, των γεωγράφων και των ρητόρων, και φιλοπερίεργος λάτρης των μυθιστοριογράφων και των παραδοξογράφων, ούτε ο Αρέθας Καισαρείας (γενν. περ. 850), παρά τις γνώσεις του για τους κλασικούς συγγραφείς, μεσολάβησε στην παράδοση των τραγικών κειμένων. Όπως έχει παρατηρηθεί, για μεγάλο διάστημα τα «παραδεδομένα παραθέματα από τον Όμηρο ή τον Σοφοκλή ήταν τα βασικά εφόδια των βυζαντινών συγγραφέων» - και σχεδόν τίποτε άλλο. ⁴⁷

Ωστόσο, υπάρχουν μαρτυρίες πως οι κώδικες των τραγικών κυκλοφορούσαν στο πρώτο μισό του δέκατου αιώνα μ.Χ.: ένας ανώνυμος βυζαντινός λόγιος αγόρασε έναν κώδικα του Σοφοκλή κάποια στιγμή ανάμεσα στο 920 και το 940, πιθανότατα γραμμένο σε μικρογράμματη γραφή. ⁴⁸ Τα σχετικά με τη μεγαλογράμματη σφάλματα βάσει των οποί-

41. Θεμ. Λόγ. 4 (διαβάστηκε στη Σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης το 357), 59d-60c· πρβλ. Lemerle (1971) 54-60· Wilson (1983a) 50-51· Cavallo (1986) 89-91· Vanderspoel (1995) 96-100.

42. Alberti (1987) και (1996)· για την έννοια του παλαιότυπου, πρβλ. Waszink (1975).

43. Dain (1954) 38.

44. Lemerle (1971) 242-266.

45. Ο P Oxy 1369 (βλ. πιο πάνω) είναι πιθανόν πως είχε τόσα φύλλα όσα και το σοφόκλειο τμήμα του κώδικα Laur. L· και ένας άλλος σοφόκλειος παπύρινος κώδικας, ο P Oxy 22, είχε περισσότερο χώρο για κείμενο από τον L.

46. Όσο για τη σχέση ανάμεσα στα αρχαία υπομνήματα και τα εξηγητικά σχόλια, βλ. Montana (2006)· Ucciardello (2006)· η Dickey (2007) προσφέρει μια καλά τεκμηριωμένη έρευνα στο θέμα αυτό.

47. Jenkins (1954) 15.

48. Lemerle (1971) 246-248 με βιβλιογραφία.

ων διακρίνονται οι διάφορες ομάδες χειρογράφων (βλ. πιο κάτω) πρέπει να χρονολογούνται σε διαφορετικά στάδια μεταχαρακτηρισμού, γεγονός που φαίνεται να επιβεβαιώνει τη διάδοση πολλών αντιγράφων σε μικρογράμματη γραφή.⁴⁹ Τα δύο αρχαιότερα βυζαντινά χειρόγραφα του Σοφοκλή Λ και L ανήκουν σε μια περίοδο όχι πολύ μεταγενέστερη εκείνης του «Ανώνυμου Βυζαντινού Λογίου». Σύμφωνα με τον Jean Irigoïn, το χειρόγραφο L (Laur. 32.9) χρονολογείται στα χρόνια ανάμεσα στο 960 και το 980. Σφάλματα που οφείλονται σε τυπικές παρανοήσεις της μικρογράμματης γραφής υποδηλώνουν πως τουλάχιστον ο άμεσος πρόγονος του L ήταν ήδη σε μικρογράμματη γραφή.⁵⁰

Ο L, ένας περγαμηνός κώδικας, περιέχει τις τραγωδίες του Σοφοκλή (κατά σειρά: *Αίας, Ηλέκτρα, Οιδίπους Τύραννος, Αντιγόνη, Τραχίνιες, Φιλοκτήτης, Οιδίπους επί Κολωνώ*), τις τραγωδίες του Αισχύλου και τα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου Ρόδιου· οι αντιγραφείς του Αισχύλου και του Απολλώνιου είναι σύγχρονοι του γραφέα του κειμένου του Σοφοκλή. Οι σοφόκλειες τραγωδίες υπομνηματίζονται με σχόλια στα εξωτερικά περιθώρια, με γλώσσες στα διάστιχα ή σε άλλους διαθέσιμους χώρους, με παραλλαγές και διορθώσεις από κάποιο σύγχρονο χέρι. Οι γλώσσες που εισάγονται με το *λείπει (subauditur, «εννοείται»)* και το *ἀντί («αντί»)* φαίνεται συχνά να έχουν μια διαφορετική προέλευση από το σώμα των εξηγητικών σχολίων που αντιγράφηκαν στα εξωτερικά περιθώρια· επίσης, πολλές από τις παραλλαγές (που εισάγονται με το *γράφεται*) δεν αποτελούν μέρος των παρασελίδων σχολίων. Ο κώδικας L έχει ακόμη γλώσσες και διορθώσεις μεταγενέστερης εποχής· σε κάποια από αυτά ο Turyn αναγνώρισε τον γραφικό χαρακτήρα του αντιγραφέα του χειρογράφου Paris B. N. gr. 2712 (A): ιδιαίτερα γνωστή είναι η προσθήκη του στ. 800 του *Οιδίποδα Τυράννου*, που παραλείπεται στον κώδικα L, στο εσωτερικό περιθώριο του Λ. Ο κώδικας L αγοράστηκε το 1424 από τον Giovanni Aurispa στην Κωνσταντινούπολη και πέρασε στον Niccolò Niccoli, έπειτα έφτασε στη βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου στη Φλωρεντία και, έπειτα από μια σύντομη μεταφορά στη Ρώμη με τα βιβλία του Πάπα Λέοντα Ι', έφτασε τελικά

στη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη. Η σημασία του κώδικα L για το κείμενο του Σοφοκλή άργησε να αναγνωριστεί, παρότι ήταν γνωστό στους φιλολόγους πως αποτελούσε την πιο σημαντική μαρτυρία για τον Αισχύλο· χρησιμοποιήθηκε, ωστόσο, από τον Ιανό Λάσκαρη ως κύρια πηγή για τα αρχαία σχόλια στην έκδοση που κυκλοφόρησε το 1518.

Ο παλίμψηστος κώδικας Λ (Leiden B.P.G. 60A) είναι ένας περγαμηνός κώδικας που δημιουργήθηκε την ίδια περίοδο με τον L:⁵¹ περιείχε αρχικά τα επτά σοφόκλεια δράματα με την ίδια σειρά όπως ο L και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε τον δέκατο τέταρτο αιώνα μ.Χ. για να φιλοξενήσει πατερικά κείμενα· η παρουσία του σοφόκλειου κειμένου ανακαλύφθηκε μόλις το 1926.⁵² Τόσο λόγω των γραφικών και κωδικολογικών ομοιοτήτων, όσο και λόγω της ποιότητας του κειμένου, όσο δυσανάγνωστο και αν είναι, συχνά χαρακτηρίζεται ως δίδυμος του L. Στην πραγματικότητα ο Λ είναι μικρότερος: οι δύο κώδικες αντιγράφηκαν πιθανότατα στο ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο, αλλά «αυτές οι δύο μορφές, αν και αλληλεξαρτώμενες, ανταποκρίνονται στον προορισμό του κάθε χειρογράφου: αντίγραφο βιβλιοθήκης (δηλ. ο L) ή αντίγραφο ιδιωτικό».⁵³ Οι γραφές στα δύο χειρόγραφα είναι σίγουρα παρόμοιες και ανήκουν στην ίδια εποχή, αλλά διαφέρουν σε κάποιες λεπτομέρειες. Τα υποτιθέμενα διαχωριστικά σφάλματα (*errores separativi*), που υποτίθεται πως αποκλείουν την πιθανότητα να αντιγράφηκε ο Λ από τον L (πρβλ. Dawe 1973), είχαν ήδη επαναξιολογηθεί ριζικά από τον Irigoïn (1951) και διαφεύστηκαν τελικά από την αντιπαραβολή του Παπαθωμόπουλου.⁵⁴ Μπορούμε, επομένως, να πούμε πως ο Λ είναι ένα απόγονος του L μάλλον παρά ο δίδυμος αδελφός του· ωστόσο, ένα σίγουρο συμπέρασμα θα απαιτούσε μια λεπτομερή ανάλυση των διορθώσεων που έγιναν στον L από αντιγραφείς της εποχής εκείνης, ώστε να διασαφηνιστούν περιπτώσεις όπως η κοινή και στα δύο χειρόγραφα παράλειψη των στ. 584-586 της *Ηλέκτρας* (ένα άλμα από το *τυγχάνοις* στο *τυγχάνεις*), που ωστόσο προστέθηκαν μόνο στον L, και των στ. 1485-1486 της *Ηλέκτρας* στον L, όπου οι στίχοι αποκαταστάθηκαν από κάποιον διορθωτή, ενώ βρίσκονται στη σωστή

49. Ferrari (1983)· Alberti (1987), (1996).

50. Irigoïn (1951) 449 – ακόμη και έτσι, ο Dain (1954) 45 ισχυρίζεται πως ο γραφέας του L αντέγραψε απευθείας από κάποιο μεγαλογράμματο χειρόγραφο. Για τον κώδικα L, πρβλ. Turyn (1952) 101-124· Hecquet-Devienne (1996) 9-23 (μόνο για τον *Οιδίποδα Τύραννο*).

51. Irigoïn (1951) 448-449.

52. Vürtheim (1926)· πρβλ. Kranz, κριτική του Vürtheim στο *Gnomon* 3 (1927) 424-427.

53. Irigoïn (1951) 455.

54. Papathomopoulos (1993) με βιβλιογραφία.

θέση στον Λ (οι στ. απουσιάζουν και από τον κώδικα Κ [βλ. πιο κάτω], όπου ο αντιγραφείας τούς πρόσθεσε στο περιθώριο). Όσο για τα εξηγητικά σχόλια, οι πιο πρόσφατες μελέτες αποδεικνύουν την εξάρτηση του Λ από τον L και για την *Ηλέκτρα* και για τις *Τραχίνιες*.⁵⁵

Διάφορες υποθέσεις έχουν γίνει για τις άμεσες πηγές, διαφορετικές από εκείνες των σωζόμενων χειρογράφων, του λεξικού της *Σούδα* (δέκατος αιώνας μ.Χ.), του Ιωάννη Τζέτζη (περ. 1110-1180) και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης (περ. 1115-1195).

Όσον αφορά τη *Σούδα*: το λεξικό αυτό, σύγχρονο των χειρογράφων L και Λ, διέσωσε σειρά από σχόλια που απαντούν στο L και στη *familia romana* (βλ. πιο κάτω): ενώ ο De Marco (1952) xii-xiii θεωρούσε πως το εγκυκλοπαιδικό αυτό λεξικό συμφύρει την παράδοση του L και την παράδοση που χαρακτηρίζει τον πρόγονο της *familia romana*, του οποίου είναι δίδυμο, όπως βεβαίωσαν και ο Havekoss (1961) 30 και ο Χριστοδούλου (1977) 107* - 110*. Ο Ξενής (2010α) 76-80 συμπεραίνει πως η *Σούδα* «δανείστηκε κάποιον υλικό από ένα χαμένο πλέον αντίγραφο της λαυρεντιανής εκδοχής, το οποίο ήταν ανεξάρτητο από τα σωζόμενα αντίγραφα», τουλάχιστον για την *Ηλέκτρα*.

Όσον αφορά τον Ευστάθιο: ο Colonna (1972) υπέθεσε πως κάποιες γραφές του σοφοκλείου κειμένου που μαρτυρούνται από τον Ευστάθιο και δεν απαντούν στην άμεση παράδοση προέρχονταν από κάποιο άγνωστο σε εμάς χειρόγραφο, καθώς και από κάποια λεξικά ή γραμματικές που έχουν χαθεί επίσης· ωστόσο, βλ. και τις επιφυλάξεις που εκφράζει ο Scattolin (2003) σχετικά. Ίσως τα πράγματα να ήταν διαφορετικά για τον Τζέτζη, ο οποίος «σε κάποια συγκεκριμένα στάδια της καριέρας του είχε στην κατοχή ή στη διάθεσή του μια καλά εφοδιασμένη βιβλιοθήκη»,⁵⁶ αλλά όσον αφορά τον Σοφοκλή, φαίνεται πως μένει δουλειά να γίνει.

Μαζί με τους δύο παλαιότερους μάρτυρες, τους κώδικες L και Λ, σημαντικός είναι και ο κώδικας Laur. 31.10 (K), ένας χαρτώος κώδικας που χρονολογήθηκε παλαιότερα στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα, έπειτα αποδόθηκε στο βιβλιογρα-

φικό εργαστήριο του Ιωαννίκιου⁵⁷ και σχετίστηκε τελικά με το δεύτερο μισό του δωδέκατου αιώνα μ.Χ.⁵⁸ και την περιοχή της Κωνσταντινούπολης.⁵⁹

Ο κώδικας K περιέχει τις επτά τραγωδίες του Σοφοκλή από το φύλλο 143, αλλά σε ελαφρώς διαφορετική σειρά από εκείνη των κωδίκων Λ και L: οι *Τραχίνιες* έχουν τοποθετηθεί στο τέλος, ως προσθήκη πιθανότατα μετά τον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, με τον οποίο υποτίθεται ότι τελείωνε το αντίγραφο.⁶⁰ Το τμήμα του Σοφοκλή προστέθηκε αργότερα στα πρώτα 142 φύλλα (οκτώ έργα του Ευριπίδη: *Εκάβη*, *Ορέστης*, *Μήδεια*, *Φοίνισσες*, *Αλκιστη*, *Ανδρομάχη*, *Ιππόλυτος* και *Ρήσος*, τα οποία ανήκαν στον Λεόντιο Πιλάτο [πεθ. 1363]). Όπως συμπεραίνει ο Finglass (2008), ο κώδικας K, που εμφανίζει κάποια κοινά σφάλματα με τον L και τον Λ, «προσφέρει αρκετές καλές και μοναδικές γραφές, παρέχει την πρωιμότερη αναφορά σε πολλές άλλες, και λειτουργεί ως ανεξάρτητη μαρτυρία για τη λαυρεντιανή παράδοση παράλληλα προς τον L». Η σχέση του με τον L και τον Λ αποδεικνύεται όσον αφορά τα σχόλια στην *Ηλέκτρα*.⁶¹

Από τα 190 περίπου χειρόγραφα από τον δέκατο έως τον δέκατο έκτο αιώνα μ.Χ. που σώζουν τα κείμενα του Σοφοκλή και υλικό σχετικό με αυτόν, ελάχιστα μόνο έχουν διερευνηθεί σε βάθος. Κάποια από αυτά έχουν μελετηθεί και από κειμενική και από κωδικολογική άποψη από τον Turyn (1949) και (1952), ενώ ιδιαίτερα προσεχτική δουλειά στο κείμενο έκανε και ο Dawe (1973) και (1978). Εκτός από την εξέταση των γραφών στις θεμελιώδεις εργασίες του Dawe, έχουμε και κάποιες πλήρεις αντιπαραβολές μεμονωμένων έργων και χειρογράφων.⁶² Ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει την κατανομή των βυζαντινών και δυτικών χειρογράφων, κατά εποχή και κατά τύπο περιεχομένων.

Η κυκλοφορία της επτάδας ήταν περιορισμένη, σε αντίθεση με εκείνη της τριάδας του *Αίαντα*, της *Ηλέκτρας* και του *Οιδίποδα Τυράννου*, που ήταν ευρέως διαδεδομένη. Η τριάδα αυτή προέκυψε από κάποια θεματική επιλογή (ένα «τρωικό» έργο, ένα «αργείο» και ένα «θηβαϊκό»), παρόμοια με εκείνη της τριάδας της *Εκάβης*, του *Ορέστη* και των

55. Xenis (2010α) 75-76· Xenis (2010β) 42.

56. Wilson (1983α) 196· πρβλ. Luzzatto (1999) 155-162.

57. Δέκατος τέταρτος αιώνας: Turyn (1952) 166· απόδοση στον Ιωαννίκιο: Turyn (1957) 333. Βλ. Finglass (2008) 441-443 για μια εικόνα των μελετών που ακολούθησαν.

58. Wilson (1983β)· πρβλ. Degni (2008).

59. Degni (2008) 228-237.

60. Degni (2008) 211-213.

61. Xenis (2010α) 75-76.

62. Αντ.: Kopff (1974)· OK: Speake (1978). Χφφ G, Q, R: Easterling (1967β) για τον *Αί.* και (1969) για τον *Φιλ.*· χφφ Ιένας Bos.q.7 (J): Petrucione (1983)· K: Metlikovitz (1890)· Finglass (2008), κυρίως για την τριάδα.

Πίνακας 2. Ο πίνακας αυτός βασίζεται στις μελέτες του Turyn (1949) και (1952), με διορθώσεις σύμφωνα με μεταγενέστερες μελέτες. Ένας μικρός αριθμός χφφ για τα οποία γνωρίζουμε ελάχιστα δεν λαμβάνεται υπόψη. Η χρονολόγηση είναι μάλλον κατά προσέγγιση: π.χ. τα χφφ από «το 1300 περίπου» έως «τα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα» και τα μισά από όσα χρονολογούνται στον «δέκατο τέταρτο – δέκατο πέμπτο αιώνα» ομαδοποιούνται μαζί στον δέκατο τέταρτο αιώνα μ.Χ.

αιώνας	10 ^{ος}	11 ^{ος}	12 ^{ος}	13 ^{ος}	14 ^{ος}	15 ^{ος}	16 ^{ος}
τα επτά έργα	2		1	1	6	8	2
Αί., Ηλ.					2	21	7
Αί., Ηλ., ΟΤ				4	35	21	7
Αί., Ηλ., ΟΤ, Αντ.					6	4	1
μόνο σχόλια					2	4	6
άλλα				2	4	12	13
σύνολο	2		1	7	55	70	36

Φοιμισσών, που αντιπροσωπεύει την πλειονότητα των ευριπίδειων μαρτύρων. Και οι δύο αυτές τριάδες, όπως και εκείνη του Αισχύλου (*Προμηθέας Δεσμώτης, Επτά, Πέρσες*), που συνδυάζεται μερικές φορές σε διάφορα χειρόγραφα με την τριάδα του Σοφοκλή, δημιουργήθηκαν πιθανότατα κατά την Παλαιολόγια Αναγέννηση, η οποία άνησε μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261) και αναπτύχθηκε υπό τον γιο του τον Ανδρόνικο Β΄ (βασίλευσε από το 1282 έως το 1328). Την εποχή αυτή διακρίνουμε ένα είδος αναγέννησης των σοφόκλειων σπουδών, αν και λιγότερο εμφανούς από την άνθηση των σπουδών για τον Αισχύλο, τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη και τον Πίνδαρο. Ο μοναχός Θεόδουλος, καλύτερα γνωστός ως Θωμάς Μάγιστρος (περ. 1275-μετά το 1347), σχολίασε την τριάδα και την *Αντιγόνη* (και αυτή η «επεκτεταμένη» τριάδα απαντά πολύ συχνά τον δέκατο τέταρτο αιώνα μ.Χ.) και διόρθωσε το κείμενο του ανώνυμου *Βίου* και των *Υποθέσεων του Οιδίποδα επί Κολωνώ, της Ηλέκτρας και της Αντιγόνης*. Η δουλειά που έκανε στον Σοφοκλή χρονολογείται πιθανότατα στο 1300-1301. Συχνά διατυπώνεται

η άποψη πως υπήρξε, τόσο για τον Σοφοκλή, όσο και για τον Αισχύλο, τον Ευριπίδη και τον Αριστοφάνη, μια *recensio thomana* – δηλαδή, μια πραγματική κριτική έκδοση, την οποία ακόμη και επανέλαβε ο ίδιος λόγιος· αλλά σε πολλά χειρόγραφα, «ένα υπόμνημα που προέρχεται σαφώς από τον Θωμά Μάγιστρο συνοδεύεται από ένα κείμενο που δεν έχει καμία σχέση με αυτόν, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ένα είδος κοινής», οπότε πρέπει να θεωρήσουμε τον Μάγιστρο ως υπομνηματιστή μάλλον παρά ως αληθινό εκδότη.⁶³ Στο ίδιο συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε και για τις λίγο παλαιότερες μορφές του Μάξιμου Πλανούδη (περ. 1260-περ. 1305), που επίσης αφοσιώθηκε στον υπομνηματισμό του κειμένου του Σοφοκλή, και του Μανουήλ Μοσχόπουλου (δέκατος τρίτος-δέκατος τέταρτος αιώνας μ.Χ.), στον οποίο είχε αποδοθεί μια κανονική έκδοση του Σοφοκλή, έως ότου απέδειξε το αντίθετο ο Dawe (1973).⁶⁴ Πρόσφατες μελέτες για τα χειρόγραφα που αντιγράφηκαν στη Θεσσαλονίκη ανάμεσα στον δέκατο τρίτο και τον δέκατο τέταρτο αιώνα μ.Χ. βοηθούν να σχηματίσουμε μια πολύ πιο σύνθετη εικόνα αυτού του λόγιου περιβάλλοντος από εκείνη που είχε διαγράψει ο Turyn: η πλέον εξέχουσα μορφή, ο Δημήτριος Τρικλίνιος († περ. 1340), ούτε βασίζεται στις εκδόσεις του Θωμά του Μάγιστρου ούτε ακολουθεί απλώς τον Θωμά Μάγιστρο· φαίνεται μάλλον πως ήταν ένας σύγχρονος του Μάγιστρου με παρόμοια ενδιαφέροντα, έτσι ώστε «για κάποια έστω περίοδο να μην υπάρχουν σαφείς διακρίσεις ανάμεσα στο περιβάλλον του Θωμά και σε εκείνο του Τρικλίνιου».⁶⁵ Τα περί του Σοφοκλή ενδιαφέροντα του Δημήτριου Τρικλίνιου, πραγματικού εκδότη κλασικών κειμένων, ο οποίος ανακάλυψε εκ νέου – χάρη στον Ηφαιστίωνα και την πραγματεία του Ισαάκ Τζέτζη *De metris Pindaricis* – την αντιφωνική δομή των λυρικών,⁶⁶ υπάρχουν καταγεγραμμένα στη χειρόγραφη παράδοση σε μια σειρά «μαθητικών εκδόσεων» και σε άλλα όχι αυτόγραφα χειρόγραφα που περιέχουν την τελική έκδοση, κάποια από τα οποία προήλθαν πιθανόν από το δικό

63. Εδώ και πιο κάτω παραπέμπω στον Bianconi (2007) 72-86. Τα κείμενα του Αισχύλου και του Σοφοκλή στον κώδικα Laur. 32.2 (Zg, ανήκαν στον Σίμωνα Ατουμάνο, επίσκοπο Γεράσων στη Νότια Ιταλία, το 1348: επτάδα χωρίς τον OK) αντανακλούν τα ενδιαφέροντα του περιβάλλοντός του, ενώ η κύρια πηγή για τις παρατηρήσεις του Πλανούδη είναι το χφ Naples B.N. II.F.9 (D, XIV in.: τριάδα)· πρβλ. Wilson (1983a) 238-239.

64. Wilson (1976) 172: «τα («μοσχοπούλεια») σχόλια και οι γλώσσες δεν αναφέρονται στις χαρακτηριστικές γραφές αυτής της ομάδας χειρογράφων ως εικασίες, και ... η ποιότητα των γραφών παρουσιάζει τόσο μεγάλη διακύμανση, από εξαιρετική έως παράλογη, που είναι πολύ δύσκολο να δεχθούμε ότι προέρχονται όλες από ένα μόνο πρόσωπο. Αυτά τα επιχειρήματα, εάν ληφθούν υπόψη όλα μαζί, μου φαίνεται πως οδηγούν σε σαφές συμπέρασμα. Ο Dawe υποστηρίζει πως τα σχόλια που αποδίδονται σε αυτόν τον λόγο δεν είναι ίσως τόσο πρωτότυπα όσο πιστεύεται γενικά. Η άποψη αυτή συμπίπτει δίχως άλλο με την εντύπωση που μου δημιουργούν τα σχόλια στον ΟΤ». Πρβλ. Wilson (1983a) 245-246.

65. Bianconi (2007) 87· για τον Τρικλίνιο: 91-118.

66. Aubreton (1949)· Tessier (1999).

του βιβλιογραφικό εργαστήριο.⁶⁷

Ολόκληρη η επτάδα περιέχεται στις εξής μαρτυρίες του Τρικλίνιου: T (Paris B.N. gr. 2711, γράφτηκε πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη τη δεκαετία 1330 ή 1340), Ta (Marc. Gr. 470 = coll. 824, αντιγράφηκε στον κύκλο του Καρδινάλιου Βησσαρίωνα στα μέσα του δέκατου πέμπτου αιώνα μ.Χ.), Te (Naples B.N. II F 34, παρόμοιος με τον Ta και μόνο ελάχιστα μεταγενέστερος). Άλλα χειρόγραφα του Τρικλίνιου περιέχουν την τριάδα Αίας, Ηλέκτρα, Οιδίπους Τύραννος, τη δυάδα Αίας, Ηλέκτρα και την Αντιγόνη μόνη της. Άλλα, κλείνοντας, περιέχουν μόνο σχόλια στην τετράδα (τριάδα συν την Αντιγόνη). Το έργο του Τρικλίνιου στον Σοφοκλή, που ήρθε στην επιφάνεια για πρώτη φορά στα μέσα του δέκατου πέμπτου αιώνα μ.Χ. (Ta),⁶⁸ χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια από τον Adrien Turnèbe (*Turnèbus*) για την έκδοσή του (Παρίσι 1533), βασική για τα λυρικά τμήματα και για τα παράλληλα κείμενα του Τρικλίνιου που παρέδιδε.⁶⁹

Δεν προέρχονται όλες οι βυζαντινές μαρτυρίες για τον Σοφοκλή από την Κωνσταντινούπολη ή τη Θεσσαλονίκη: ο κώδικας Laur. C.S. 152 (G) αντιγράφηκε στην Απουλία στις 15 Ιουλίου του 1282· περιέχει τον Αίαντα, τον Οιδίποδα Τύραννο, την Ηλέκτρα και τον Φιλοκτήτη, ενώ υπάρχουν και ομαδοποιημένα σχόλια που τοποθετούνται συνεχόμενα, μετά από κάποια τμήματα του κειμένου.⁷⁰ Δύο ακόμη χειρόγραφα αντιπροσωπευτικά μαζί με το G της λεγόμενης *familia romana* προέρχονται από τη Νότια Ιταλία: ο κώδικας Paris B.N. Suppl. gr. 109 (Q, δέκατος έκτος αιώνας μ.Χ.: Αίας, Φιλοκτήτης, Οιδίπους επί Κολωνώ) και ο Vat. gr. 2291 (R, δέκατος πέμπτος αιώνας μ.Χ.: Αίας, Οιδίπους Τύραννος, Φιλοκτήτης, Ηλέκτρα, Αντιγόνη, Οιδίπους επί Κολωνώ, Τραχίνιες).

Οι μελέτες του Alexander Turyn επιβεβαίωσαν την ανωτερότητα του Laur. L λόγω της μικρότερης απόστασής του από το αρχέτυπο όλης της μεσαιωνικής παράδοσης, το αρχέτυπο δηλαδή που υποτίθεται ότι υπήρχε σε μικρογράμματα γραφή από τον ένατο ή τις αρχές του δέκατου αιώνα το αργότερο.⁷¹

Σύμφωνα με τον Turyn, η λεγόμενη *familia romana* (GQR) προερχόταν επίσης από τον ίδιο μεταχαρακτηρισμό όπως και οι κώδικες ΛΛ, παρότι

προσφέρει ένα κείμενο που πλησιάζει περισσότερο στο κείμενο των σοφόκλειων παραθεμάτων στο λεξικό της Σούδας παρά σε εκείνο των κωδίκων ΛΛ. Μια τρίτη ομάδα χειρογράφων, η *familia parisina*, στην οποία ανήκει το πρότυπο της *editio princeps* του Άλδου Μανούτιου (1502),⁷² αντιπροσωπεύεται από τους κώδικες Paris B.N. gr. 2712: A, Marc. gr. 467: U, Wien N.B. phil. gr. 48: Y (που περιέχει τον Αίαντα – Αντιγόνη, όπως ο L, και έπειτα τον Οιδίποδα επί Κολωνώ, τις Τραχίνιες, τον Φιλοκτήτη). Η οικογένεια αυτή υποβαθμίστηκε από τον Turyn γιατί παρουσιάζει παρεμβολές από ένα κείμενο συγγενικό του κειμένου των GQR (για τις Τραχίνιες και τον Φιλοκτήτη), του κειμένου των ΛΛ (για την Αντιγόνη και τον Οιδίποδα επί Κολωνώ), και μιας υποτιθέμενης αναθεωρημένης έκδοσης της τριάδας Αίας, Ηλέκτρα, Οιδίπους Τύραννος που έκανε ο Μανουήλ Μοσχόπουλος περί το 1290.⁷³ Η υπόθεση αυτή, η οποία απαιτούσε δίχως άλλο μια νέα χρονολόγηση του A από το 1325-1330, απορρίφθηκε απόλυτα από τον Dawe (1973):⁷⁴ χρονολόγησε τον κώδικα U στο 1308-1311, βάσει των υδατοσήμων, και αποκατέστησε την παραδοσιακή χρονολόγηση του A στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα μ.Χ. Συνεπώς, ο πρόγονος των AUΥ δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την υποθετική αναθεώρηση του κειμένου από τον Μοσχόπουλο.

Βάσει όλων αυτών των ευρημάτων,⁷⁵ θα φαινόταν λογικό να αντικαταστήσουμε την υπόθεση ενός μοναδικού μεταχαρακτηρισμού στη μικρογράμματα – και κατά συνέπεια ενός αρχέτυπου που όριζε μια «κλειστή» χειρόγραφη παράδοση – με την υπόθεση περισσότερων μεταχαρακτηρισμών του σοφόκλειου κειμένου: πέρα από εκείνον στον οποίο βασίζεται η *familia laurentiana*, υπάρχουν και εκείνοι οι μεταχαρακτηρισμοί (με διαφορετικό και σταδιακά μικρότερο βαθμό πιθανότητας, που ορίζεται και από βαθμιαία σύμφυση) από τους οποίους κατάγονται η *familia romana* και η *familia parisina*. Η υπόθεση αυτή θα μας επιτρέψει να συλλάβουμε μια «ανοιχτή» παράδοση με περισσότερα χειρόγραφα σε μεγαλογράμματα γραφή που ανάγονται σε ένα παλαιότυπο και μεταχαρακτηρίστηκαν χωριστά το ένα από το άλλο.

67. Tessier (2005) ix-lxviii.

68. Tessier (2003).

69. Wilson (1983α) 249-256· Tessier (2005) xvii-xix· Bianconi (2007) 100-101.

70. Arnesano (1999).

71. Turyn (1952) 101-124.

72. Xφ S. Petersburg B.N. gr 731, δεύτερο μισό του 15^{ου} αι.· βλ. Benešević (1926) και Sicherl (1997) 347-350: ο κώδικας Y χρησιμοποιήθηκε μόνο για να διορθωθούν τα τυπογραφικά δοκίμια της Αλντίας.

73. Turyn (1949), (1952) 15-30.

74. Dawe (1973-1978).

75. Ferrari (1983)· Alberti (1987), (1996).